

BOEKBESPREKINGEN

Het technisch en beroepssecundair onderwijs nader bekeken ...

Sven De Maeyer, Rita Rymenans, Frans Daems, Peter van Petegem en Huub van den Bergh, *Effectiviteit van tso- en bso-scholen in Vlaanderen. Een onderzoek naar de effecten van schoolkenmerken op de prestaties en het welbevinden op school van tso- en bso-leerlingen*, Leuven/Leusden: Acco, 2003, 245p.

Kaat Delrue, *Zure druiven, zote krenten? Een schooletnografisch onderzoek in het secundair onderwijs*, Gent: Steunpunt Intercultureel Onderwijs, Universiteit Gent, 2003, 100p.

Zowel nationaal als internationaal onderzoek heeft aangetoond dat scholen onderling verschillen met betrekking tot de prestaties van hun leerlingen, ook wanneer rekening gehouden wordt met de achtergrondkenmerken van de leerlingen die de school bevolken. Niemand twijfelt eraan dat de ene school de andere niet is. Een aparte, en doorgaans als problematisch beschouwde, categorie van scholen wordt gevormd door deze die technisch en beroepssecundair onderwijs aanbieden. De twee studies die hier besproken worden, hebben beiden technische en beroepsscholen (TSO/BSO-scholen) als onderwerp, maar vertrekken van een totaal andere invalshoek wat leidt tot zeer verschillende aandachtspunten.

Het werk van De Maeyer en collega's is een schoolvoorbeeld van schooleffectiviteitsonderzoek, of dus onderzoek dat als uiteindelijk doel heeft te bepalen waarom de ene school effectiever is dan de andere. Er wordt, met andere woorden, op zoek gegaan naar de kenmerken die maken dat een school effectief is, met als centrale onderzoeksvraag welke factoren samenhangen met verschillen in leerlingprestaties. Al moet gezegd dat recent effectiviteitsonderzoek ook meer en meer oog heeft voor niet-cognitieve uitkomsten, zoals welbevinden - wat ook in onderhavig onderzoek het geval is, waar vier outputmaten beschouwd worden, met name wiskunde, begrijpend lezen, algemene vaardigheden en welbevinden op school. De auteurs geven zelf in de inleiding aan wat de maatschappelijke en beleidsrelevantie is van dit type onderzoek: "*Wanneer men kan achterhalen welke schoolkenmerken de leerlingprestaties gunstig beïnvloeden, kunnen die aangegrepen worden om de onderwijskwaliteit te optimaliseren*" (p. 7). Dit onderzoek spitst zich toe op het technisch en beroepssecundair onderwijs en is uitgevoerd op initiatief van de Vlaamse Minister van Onderwijs.

Het theoretische kader van het boek is eerder beperkt te noemen. Centraal staat het klassieke effectiviteitsonderzoek, en meer bepaald het CIPO-model (Context-Input-

Process-Output) voor schooleffectiviteit. Het boek biedt een eerder oppervlakkig (historisch) overzicht van het effectiviteitsonderzoek. Voor een meer gedetailleerd overzicht wordt naar de klassieke overzichten verwezen. Lezers vertrouwd met het effectiviteitsonderzoek kunnen hier heel snel door lezen, de vraag is of leken in het vakgebied er iets aan hebben. Het CIPO-model wordt meer in detail behandeld en aan de hand daarvan wordt dan een analysemodel voor het onderzoek naar effectieve scholen in het technisch en beroepssecundair onderwijs opgesteld.

Het technisch en beroepsonderwijs worden verkend aan de hand van beleidsdocumenten en initiatieven van het bedrijfsleven. Opvallend is dat er geen aandacht gaat naar de ruime wetenschappelijke literatuur - nationaal en internationaal - met betrekking tot enerzijds onderwijsstratificatie (verschillende vormen van "ability grouping", zoals "tracks" of "streams") en anderzijds, meer specifiek, de "lagere" onderwijsvormen en -richtingen (lower tracks, lower streams). Het gevolg is dat de invulling van het CIPO-analysemodel volledig geïnspireerd is op het algemene effectiviteitsonderzoek, waardoor potentiële factoren specifiek voor het technisch en beroepsonderwijs en aangereikt door die meer specifieke onderzoeksliteratuur niet aan bod komen (bijvoorbeeld de mindere studiegerichtheid van de leerlingen als onderdeel van de leerlingencultuur van een school of de mate waarin leerkrachten leerlingen onderwijsbaar vinden als onderdeel van de leerkrachtencultuur). In die zin merken de auteurs zelf terecht het ontbreken van instructiekenmerken op. Een uitzondering wordt gevormd door de maten van de bedrijfsgerichtheid van de scholen. Ook meer klassiek sociologische determinanten, die in deze context interessante inzichten zouden kunnen opleveren, zoals de SES-context van de school, vinden we niet terug. Minder internationaal algemeen aanvaarde of minder voor de hand liggende variabelen, zoals de subcultuur van de leerlingen (in termen van voorkeur voor TV-zenders en voorkeur voor muziekgenres), zijn dan weer wel opgenomen.

Het onderzoek zelf is heel secuur beschreven met gedetailleerde hoofdstukken over de steekproef (95 scholen, 3414 leerlingen, 1646 leerkrachten) en de constructie van de gebruikte instrumenten. Ook de gehanteerde methodologie - zowel kwantitatief (multilevelanalyse) als kwalitatief - wordt heel nauwgezet en uitgebreid weergegeven. De presentatie van het onderzoek gebeurt volgens het boekje: alles wordt glashelder voorgesteld en de lezer weet perfect wat er gebeurt, en hoe en waarom. Deze hoofdstukken dragen echter niet bij tot de leesbaarheid van het boek, zeker in het licht van het feit dat de auteurs met deze publicatie hun onderzoek net meer toegankelijk willen maken voor een ruimer publiek. Vooral wat het kwantitatieve luik betreft, kan ik me voorstellen dat niet in statistiek onderlegde lezers er weinig boodschap aan hebben, maar deze kunnen dit stuk ook altijd overslaan.

Het aanvullende kwalitatief onderzoek - met betrekking tot twee effectieve en twee ineffektieve scholen, waarvan één effectieve en één ineffektieve in detail geanalyseerd worden - is zeer lovenswaardig. Terecht onderstrepen de auteurs het belang en de meerwaarde van kwalitatief onderzoek. De combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek kan het inzicht inderdaad alleen maar vergroten. Dat het kwantitatief onderzoek hier aangevuld wordt met kwalitatief onderzoek om de resultaten te duiden, moet dan ook toegejuicht worden, al moet wel gezegd worden dat het om vrij minimaal uitgevoerd kwalitatief onderzoek gaat. Interviews werden bijvoorbeeld niet woord voor woord uitgeschreven, alleen de meest relevante citaten, en er werd geen gebruik gemaakt van de specifieke software voor de analyse van kwalitatieve data.

Wat de analyses en de beschrijving van de resultaten betreft, doen de auteurs pogingen het statistisch materiaal in 'mentsentaal' te vertalen, maar daar slagen ze naar mijn gevoel niet altijd in. Dus ook met betrekking tot de presentatie van de onderzoeksresultaten, rijst de vraag of het doel van het boek - namelijk het onderzoek toegankelijker maken - wel bereikt wordt. Het is vaak moeilijk om door de bomen het bos te blijven zien, wat nog in de hand gewerkt wordt door de onderverdeling van de steekproef in 12 subpopulaties volgens het studiejaar en de gevolgde studierichting. Het hoofdstuk waarin de gevonden effecten verklaard worden, vormt een verademing. Het boek sluit af met een aantal beperkte beleidsaanbevelingen en onderzoekswensen voor de toekomst.

Dit onderzoek kan vooral getypeerd worden als een zeer goed uitgewerkte toepassing van het CIPO-model voor effectiviteitsonderzoek op een bepaalde soort van scholen, met name TSO- en BSO-scholen. Het had echter wellicht meer inzicht kunnen brengen in die scholen als met specifieke kenmerken van TSO/BSO-scholen rekening werd gehouden.

Het boekje *'Zure druiven, zoete krenten'* van Kaat Delrue vormt in die zin een mooie aanvulling op het werk van De Maeyer en collega's, omdat hier net die kenmerken die bij De Maeyer verwaarloosd worden, centraal staan, met name niet alleen de feitelijke handelingen van leerlingen en leerkrachten maar ook de perspectieven van waaruit deze betrokkenen handelen, hun ideeën en overtuigingen. Het uitgangspunt hierbij is dat om inzichten of veranderingen te kunnen suggereren, de hele schoolcontext, dus inclusief de verschillende percepties, in acht genomen moeten worden. *'Zure druiven, zoete krenten'* is dan ook de weergave van een etnografisch onderzoek waarin het dagelijkse leven op verschillende secundaire scholen wordt beschreven. Centrale aandacht gaat naar twee TSO/BSO-scholen, aangevuld met observaties in een school voor algemeen secundair onderwijs (ASO), bij wijze van contrastcase.

De auteur werkt volgens de Angelsaksische traditie die al van in de jaren zestig dergelijk onderzoek doet met gelijkaardige inhoudelijke aandachtspunten - en resultaten - (bijvoorbeeld Hargreaves, 1967; Lacey, 1970; Willis, 1977; Ball, 1981), maar is zich daar blijkbaar niet van bewust. Er wordt in het boek in elk geval geen melding gemaakt van die onderzoekstraditie, wat echter een bewuste keuze kan zijn gezien het boek zich richt op leerkrachten secundair onderwijs. Het is in elk geval jammer dat het werk niet gesitueerd wordt binnen die ruimere theoretische context, omdat dit de waarde van het verhaal alleen maar kan vergroten. Theoretische beschouwingen zijn doorheen het hele boek overigens tot een minimum beperkt en afgescheiden weergegeven in grijze kaders. Zo wordt ook te weinig informatie meegegeven over de gehanteerde methodologie om het onderzoek op basis van dit boekje op waarde te kunnen schatten - hierbij moet wel opgemerkt worden dat in een voetnoot verwezen wordt naar een onuitgegeven onderzoeksrapport voor een uitgebreide uiteenzetting van de methodologie.

Het resultaat is een vlot geschreven en zeer leesbaar werk. Binnen elke school wordt een onderscheid gemaakt tussen de formele school, de informele school en de fysieke school, waarbinnen verschillende aspecten van de leerling- en leerkrachtinteracties beschreven worden. Deze interacties worden telkens binnen een bestaand kader van drie interactiewijzen - kind-interactiewijze, leerling-interactiewijze en jongeren-interactiewijze - geplaatst. Van deze interactiewijzen wordt gesteld dat het geen ver-

klarende principes zijn waarbinnen het totale interageren van jongeren kan worden gekaderd, maar dat ze wel een verhelderende kijk geven op de interactie van jongeren binnen het schoolse gebeuren. Aan de hand van observaties tijdens verschillende lessen en interviews met leerkrachten, die door de auteur op een coherente manier en binnen een interpretatief kader worden weergegeven, krijgt de lezer een steeds duidelijker beeld van wat er zich op school tussen de leerlingen onderling en tussen de leerlingen en de leerkrachten afspeelt. Een cruciale vaststelling is het verschil tussen TSO/BSO-scholen en ASO-scholen. Kort gezegd, worden de TSO/BSO-scholen gekenmerkt door een enorme diversiteit, die niet aangetroffen wordt in de ASO-school en daar waar in de TSO/BSO-scholen het verschil tussen de leerlingencultuur en de leerkrachtencultuur onmiddellijk opvalt, ligt de gangbare cultuur van de ASO-leerlingen veel dichter bij die van de leerkrachten (en de onderzoeker). Bij de leerlingen in TSO/BSO-scholen is de jongeren-interactiewijze dominant, wat de cultuurkloof tussen de leerlingen en de leerkrachten groter maakt. "*De meeste leerkrachten in deze BSO/TSO-contexten percipiëren hun leerlingen als té spontaan, chaotisch, niet normaal, ... als sociale gevallen, kortom als zure druiven...*" (p. 71). De leerlingen in de ASO-school zijn 'professionele leerlingen' bij wie de leerling-interactiewijze overheerst, zoete krenten voor de leerkrachten. Het spreekt voor zich dat dit gevolgen heeft voor hoe leerkrachten in de klas handelen, voor de instructiekenmerken van een school. Het boek wordt afgerond met een aantal didactische consequenties en consequenties voor het schoolbeleid.

Dit boek zal door leerkrachten secundair onderwijs, voor wie het bestemd is, waarschijnlijk met veel interesse gelezen worden. Leerkrachten worden inderdaad, zoals de achterflap van het boek meegeeft, aangespoord om op een brede manier hun dagelijkse werkpraktijk te bekijken. Lezers geïnteresseerd in de theoretische achtergrond of de onderzoeksmethodologie, zullen echter in dit boek hun gading niet vinden.

Mieke Van Houtte (UGent, Vakgroep Sociologie)

Referenties

- Ball, S. (1981), *Beachside comprehensive: a case-study of secondary schooling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hargreaves, D. (1967), *Social relations in a secondary school*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lacey, C. (1970), *Hightown grammar: the school as a social system*. Manchester: Manchester University Press.
- Willis, P. (1977), *Learning to labour. How working class kids get working class jobs*. Saxon House (Aldershot: Gower (reprint 1981)).

Daniël Lechner, "*Bildung macht frei!*" *Humanistische en realistische vorming in Duitsland 1600-1880*, Amsterdam: Aksant, 2003, 288p.

Daniël Lechner wil met zijn proefschrift ons vertroebelde beeld over het klassieke, Duitse vormingsideaal verhelderen. Hij beschrijft hoe de ideeën over *Bildung* (brede, algemene vorming) vorm kregen in een continue strijd met theorieën over vorming als voorbereiding op het beroepsleven en het burgerschap, en hoe de *Bildungs*-theorie in de 19^e eeuw de overhand haalde, weliswaar ten koste van de oorspronkelijke, progressieve idealen ervan.

Nauwgezet en gedetailleerd gaat Lechner in op deze ideeënstrijd tussen humanistische vorming en realistische vorming en kadert deze in de ruimere politiek-maatschappelijke evoluties van die tijd. Dit maakt het proefschrift als naslagwerk over *Bildung* als vormingsfilosofie zeer geschikt en door de verwijzingen naar de sociaal-historische context ook voor sociologen interessant.

Maar helaas is het te specifiek en te gedetailleerd om ook een leesbaar boek te zijn. Vooral in het tweede deel van het boek, over humanistische vorming, worden te veel zijpaden bewandeld. Lechner gaat bijvoorbeeld in op het leven van onder meer Goethe en Schiller, op de inhoud van hun boeken en toneelstukken, op de filosofie van Kant. Omdat humanistische vorming geen uitgewerkte theorie is, wil Lechner op die manier duidelijk maken welke ideeën er leefden. Maar waarom geeft hij dan een inleiding op de filosofie van Kant, terwijl wat Kant zelf schrijft over pedagogiek in één zin afgehandeld wordt (p. 83)? En wat heeft de lezer aan zinnen als: "Schiller dreef de filosofie van onder meer de la Mettrie (1709-1751) en Helvétius (1715-1771) op de spits, door in de persoon van Franz [een personage uit een toneelstuk] te laten zien hoe eenvoudig de moraal op kon lossen in radicaal en verlicht denken." (p. 71)? Het is niet duidelijk wat dergelijke verwijzingen nog te maken hebben met de ideeën over *Bildung*.

De kern van het verhaal, de dynamiek tussen beide vormingstheorieën en hun ontwikkeling, is echter de moeite waard. Lechner vertrekt vanuit de vaststelling dat de vraag "wat moet er geleerd worden?" in Duitsland (meestal heeft hij het over Pruisen) op twee manieren werd beantwoord. Humanistische vorming wil 'de mens als mens' ontwikkelen door het individu 'hogere' zaken als (de Latijnse en Griekse) taal, kunst en cultuur voor te schotelen. Realistische vorming wil een meer praktische, beroepsgerichte opleiding bieden door 'moderne' gebieden als natuurwetenschap, techniek, aardrijkskunde, politiek en economie aan te bieden.

Het verhaal begint met de reacties die in de 17^e eeuw ontstaan tegen de gangbare onderwijspraktijk aan de 'Latijnse school'. De explosieve groei van kennis door de opkomst van de natuurwetenschappen en de roep om orde en harmonie in een door godsdienstoorlogen geteisterd gebied, leiden tot de opkomst van pedagogische stromingen die pleiten voor minder Latijn en meer realistisch onderwijs, als middel om beide evoluties het hoofd te kunnen bieden.

Eén van deze theoretici was Johann Amos Comenius. Het devies van Comenius was 'alles aan allen leren'. Ieder individu heeft recht op algemene vorming, zo stelde hij en hij pleitte daarom voor algemene schoolplicht, voor beide geslachten, zonder onderscheid naar standen (en dit in het midden van de 17e eeuw - geen wonder dat een

Europees onderwijsprogramma naar hem vernoemd werd!). Volgens Comenius moest onderwijs aansluiten bij de natuurlijke ontwikkeling van het kind (ook dat was een nieuwe gedachte) en de goddelijke orde aanschouwelijk maken.

Naast Comenius bespreekt Lechner de opvattingen van de mnemoniek (die kinderen met behulp van geheugensteuntjes op zeer jonge leeftijd wetenswaardigheden wilde inprenten, bijv. Latijn op hun vierde), Wolfgang Ratke (die pleitte voor inzicht in plaats van uit het hoofd leren), de encyclopedisten (die alle kennis wilden ordenen), de pedagogisch realisten (die het opleiden van eenieder tot het beroep waarvoor hij geschikt was, zagen als instrument van de absolute vorst om de welvaart van het land te verhogen) en het piëtisme (dat stelde dat het uitoefenen van je beroep je zielenheil bevorderde).

De ideeën die zo in de loop van de 17^e eeuw ontwikkeld werden, kregen een verlening in de 18^e eeuwse Verlichting. De Verlichting betekende de opkomst van het geloof in de redelijkheid van de mens en de maakbaarheid van de wereld. Kennis kon niet langer in autoriteit gefundeerd zijn, maar moest op basis van het gezond verstand, harde wetenschappelijkheid en/of ervaringskennis tot stand gebracht worden. "Men zag waarheid niet langer als datgene wat voorgeschreven was, maar als dat wat over-eind bleef voor het tribunaal van de rede" (p. 31). Volgens de filantropijnen, de beweging binnen de Verlichting die zich uitdrukkelijk bezighield met het systematiseren van de 'verlichtingspedagogiek', moest het onderwijssysteem op basis van talent in plaats van afkomst of rijkdom bepalen hoe ver het individu zou komen, maar niettemin moest een goed burger zich op een gegeven moment toeleggen op zijn beroep. Zij trokken met andere woorden de standenmaatschappij niet in twijfel.

Een andere groep deed dit wel en wees de absolutistische staat, de standenmaatschappij en de overgeciviliseerde cultuur af. Tegenover het schoolhumanisme (de Latijnse school) stelde deze groep niet realistisch onderwijs, maar een nieuwe vorm van humanisme: het neohumanisme. Tegenover *Erziehung*, het centrale begrip in de Verlichting ("het optrekken naar een van buitenaf gedictieerd doel"), stelde zij *Bildung*: "de ontplooiing van de unieke aanleg van het individu, vanuit, door en voor het individu". Door vorming van de geest kan het individu 'humaniteit' bereiken. Realistische vorming is daartoe een middel, maar een inferieur middel. 'Ware' vorming is algemene vorming, met name de studie van de klassieke oudheid en de schone kunsten.

Waarom werd *Bildung* zo belangrijk in de klassieke tijd (1770-1815)? Terwijl in nabije landen (Frankrijk, Engeland, ...) burgerlijke revoluties het Ancien Régime ontmantelden, hielden in Pruisen koning en adel de politieke macht in handen. Het land moderniseerde, maar zonder dat dit gepaard ging met bestuurlijke, economische, of rechterlijke hervormingen. De Duitse burgerij richtte zich daarom op de verovering van een ander rijk: het rijk van de geest, van de cultuur. Uit politiek protest ontstond een vormingsfilosofie die in het teken stond van de vrijheid. De voorstanders ervan verwachtten de doelen van de revolutie te kunnen bereiken door emancipatie van het individu in plaats van veranderingen van de maatschappelijke verhoudingen.

De 'disparate inzichten' over vorming uit deze periode (afkomstig van de *Sturm und Drang* beweging (Herder, Shiller, Goethe), de filosofie van Kant en Fichte, de *Weimarer Klassik* (de oudere Goethe en Schiller) werden gesystematiseerd door Wilhelm

von Humboldt. Na de nederlaag tegen Napoleon (1806) werd de Duitse staat - en ook het onderwijs - hervormd. Humboldt kon als hoofd van het openbaar onderwijs zijn inzichten ook in de praktijk brengen. Zo was het onder zijn leiding dat in 1810 een nieuwe nationale universiteit werd opgericht in Berlijn, de Friedrich-Wilhelms-Universität, die gebaseerd was op twee principes: het verbinden van onderzoek en onderwijs, en volledige vrijheid van onderwijs en onderzoek. Het meest ingrijpend was de hervorming van het gymnasium, de school die als enige toegang gaf tot de universiteit. Het curriculum werd in hoofdzaak gericht op algemene vorming, opgevat als de studie van de klassieke oudheid: veertig procent van de uren ging naar Latijn en Grieks. Deze idealisering van de cultuur van de oudheid diende als afzetpunt om te laten zien dat er in de eigen tijd nog veel kon veranderen en verbeteren. De maatschappelijke verhoudingen binnen de laat-absolutistische samenleving belemmerden de ongehinderde, zuivere vorming van het individu, die voor Humboldt het hoogste goed was. Hij stelde dat "het verderf [veroorzaakt werd door] het verschrikkelijke en miserabele wezen, dat men maatschappij noemt" (p. 113). Algemene, "zuivere mensenvorming" kreeg voorrang op vorming tot "maatschappelijke bruikbaarheid". Leerlingen mochten pas beroepsvormend onderwijs volgen nadat ze, ongeacht stand of toekomstig beroep, algemeen vormend onderwijs hadden ontvangen.

In opzet was dit een pleidooi voor meritocratisch onderwijs: niet afkomst, maar talent moest de basis zijn om leerlingen - alle leerlingen - te laten doorstromen in hun onderwijs carrière en beroepskeuze. In de praktijk gedoogde Humboldt echter de ongelijkheid in onderwijskansen op basis van de financiële mogelijkheden van de ouders. Boeren en handwerkers moesten boer en handwerker blijven en op zoek gaan naar 'innerlijke veredeling'.

Na de overwinning op Napoleon (1815) werden de oude machtsverhoudingen grotendeels hersteld en werden de neohumanistische hervormingen stilgelegd. Zowel universiteit als gymnasium kwamen onder streng toezicht te staan. De academische vrijheid werd aan banden gelegd en er werd een soort culturele politie ingesteld: studenten en docenten werden aangemoedigd elkaars gedrag in de gaten te houden.

De restauratie kreeg steun vanuit een onverwachte hoek. Er vormde zich een nieuwe stand van burgers die hoger onderwijs genoten hadden, een stand die trouw was aan de staat omdat ze ervan afhankelijk was. De staat had namelijk een omvangrijk ambtelijk apparaat gecreëerd, waarvan de toegang werd gereguleerd door diplomaver-eisten. Het *Bildungsbürgertum* ging daarom ijveren voor het behoud van de bestaande verhoudingen en richtte zich daarbij op het gymnasium, dat met de steun van de staat uitgroeide tot een eliteschool. Klassieke talen bleven er de hoofdmoot uitmaken en realistische vorming kreeg er nauwelijks een plaats, want deze werd nu, in tegenstelling tot in de klassieke tijd, "schadelijk voor de geest van de jeugd" geacht. "Het democratische, emancipatorische en wereldverbeterende elan van de klassieke tijd moest wijken voor het *dédaïn* van de studeerkamergeleerde, die ver weg van het politieke strijdtoneel de klassieke oudheid genoot, of voor de rechtlijnigheid van de geestelijke, die zijn kennis van de oude talen uitsluitend gebruikte om het testament te doorgronden." (p. 149)

De liberale bezitsburgerij (handelaren, bankiers, fabrikanten), die wel ondubbelzinnig voor vernieuwing stond, vond een alternatief voor het gymnasium in de Realschule. Het aantal Realschulen en technische hogescholen nam toe (ook aan de universiteiten

verzelfstandigden de natuurwetenschappen). Maar ook hier verdwenen de progressieve aspiraties naar de achtergrond. In hun strijd om voor de Realschule dezelfde rechten te verwerven als voor het gymnasium (o.a. toegang tot de universiteit), namen de voorstanders van de Realschule het gymnasium en het humanistisch onderwijs als ideaal. Ze haastten zich dan ook om te beklemtonen dat hun schooltype niets met praktisch nut of het beroepsleven te maken had, maar integendeel ook algemeen vormend onderwijs aanbood.

De Realschule bleef echter een duidelijke tweederangspositie innemen, wat zich uitte in (het gebrek aan) regelgeving en financiële ondersteuning. Het tij leek korte tijd te keren tijdens de revolutie (1848-49), die de liberalen aan de macht bracht, maar het mislukken van de revolutie brak het verzet van de Realschulmänner. "Realistische vorming werd een speelbal van de reactionaire staat, orthodoxe christenen en filologen, die hun prerevolutionaire alliantie hersteld hadden." (p. 183) De Realschulen kwamen onder streng toezicht te staan en de afgeleverde diploma's werden terug minder waard. Het gymnasium werd dienstbaar gemaakt aan kerk en geloof. "Vormingsfilosofie en -politiek konden niet verder afdrijven van de neohumanistische bedoelingen dan het geval was in de reactie." (p. 183) Pas na 1860 - een periode die Lechner niet meer bestudeerde - zal realistische vorming geleidelijk meer respect krijgen, zodanig dat in 1900 ook het laatste strijdpunt werd weggewerkt en de toelating tot de universiteit gelijkgeschakeld voor gymnasium en Realschule.

In drie bladzijden behandelt Lechner ook nog de invloed op het Nederlandse onderwijs. Naar Duits voorbeeld werd in Nederland in 1863 het onderscheid ingevoerd tussen algemeen vormend onderwijs (gymnasium) en beroepsvoorbereidend onderwijs (hbs). Ook nadat beide schooltypen naar elkaar toe groeiden, bleef die kloof intact (het vwo bereidde voor op de universiteit, het havo op het hoger beroepsonderwijs) en is ook nu nog (beperkt) zichtbaar in de doorstroomprofielen in het voortgezet onderwijs. Het merkwaardige is, volgens Lechner, dat op het moment dat Nederland het Duitse onderwijs als voorbeeld nam, de idealen van de neohumanisten daar al gesneuveld waren op het altaar van de belangenpolitiek. Nederland nam dus de structuur over, maar zonder de democratische, emancipatorische idealen die er aan ten grondslag hadden gelegen. Een wat ondoordachte beslissing, zo laat Lechner uitschijnen, die het Nederlandse onderwijs lange tijd, té lang, bepaald heeft. Een boodschap die we kunnen vertalen als: als je onderwijsbeleid voert, doe dat dan met (historische) kennis van zaken; en: niet alleen structuren tellen, maar ook ideeën en idealen.

Kurt De Wit (K.U.Leuven, Departement Sociologie)

Ludo Dierickx, *Nationalisme onder het mes. Kritiek van het politieke nationalisme in België en in het algemeen*, Antwerpen/Harmelen: Fantom, 2002, 271p.

In deze tijden waar politieke geschriften vooral geassocieerd worden met schrijfsels à la Bert Anciaux, is 'Nationalisme onder het mes' van Ludo Dierickx (destijds het eerste kamerlid voor Agalev) op zich al een verademing. In tegenstelling tot zijn in wolligheid en vaagheid uitblinkende tegenhangers, gaat Dierickx zeer meticulous tewerk en bouwt hij een duidelijk referentiekader op om zijn onderwerp, het nationalisme, te bestuderen.

Dit betekent evenwel niet dat men geen twijfels kan hebben bij dat kader en bij Dierickx zijn daar toch wel enkele redenen voor. Het gevaar dat bij zijn analyse vooral dreigt, is dat teveel zaken zonder meer onder de noemer nationalisme geplaatst worden en dat men zo het onderscheid kwijtraakt. Te ruime definities zijn nooit een goed idee en Dierickx' definitie van nationalisme is daar toch wel een voorbeeld van. Volgens hem valt alle politieke bedrijvigheid die vanwege haar object of subject gericht is op een door objectieve kenmerken herkenbaar en/of geografisch lokaliseerbare groep, onder nationalisme. Volgens zo'n definitie kan men - met enige overdrijving - elke eerste minister, maar ook elke burgemeester als een nationalist beschouwen.

Toegegeven, de definiëring van nationalisme is een heikel thema. Het bestuderen ervan werd altijd al bemoeilijkt door een gebrek aan consensus hierrond. Toch is er één aspect dat in veel definities wel op één of andere manier voorkomt, als het er al niet centraal in staat, namelijk het zelfbeschikkingsrecht; bijvoorbeeld in de bekende definitie van Gellner (1983), volgens dewelke nationalisme in essentie een politiek principe is dat stelt dat de nationale en politieke eenheid congruent moeten zijn.

Volgens Dierickx is dat streven naar congruentie van politiek en natie echter maar een hoogtepunt. Eraan voorafgaand en erop volgend vinden er volgens hem ook tal van nationalistische acties plaats. Die stelling is niet noodzakelijk onjuist, maar ook veel van die acties passen desgewenst in een ruime(re) definitie van zelfbeschikkingsrecht. Zo ook de voorbeelden die Dierickx precies geeft om een dergelijke definitie te verwerpen, de Vlaamse kreet "Geen frank meer voor Cockerill-Sambre" uit de jaren '80 bijvoorbeeld. Deze ging er impliciet van uit dat er zoiets als Vlaams geld is en dat Vlamingen zelf moeten kunnen beslissen over hoe dit wordt uitgegeven. Dat kaderde dus duidelijk in een streven naar zelfbeschikkingsrecht. Dit hoeft immers niet exclusief ingevuld te worden als het streven naar een onafhankelijke staat. Het kan ook gaan om zelfbeschikkingsrecht in deeldomeinen. Al zijn de twee natuurlijk onlosmakelijk verbonden en is volledige onafhankelijkheid meestal wel het einddoel van nationalisten. Zoals Elie Kedouri (1966) het stelt: nationalisme is "*concerned with individual and collective autonomy, that has as its priory aim the integration of the people in an independent state*". Acties na deze onafhankelijkheid kunnen evenzeer binnen het zelfbeschikkingsrecht vallen, al gaat het hier dan om het behouden en uitoefenen van dat recht en niet meer om het streven ernaar. De Kyoto-politiek van de Verenigde Staten is daarvan een duidelijk voorbeeld. Een definitie van nationalisme die zelfbeschikkingsrecht in ruime zin centraal stelt, heeft dus het voordeel dat ze, mits een ruime interpretatie, vele verschijningsvormen van nationalisme kan vatten en vermijdt het nadeel van een al te ruim perspectief, zoals het bij Dierickx voorkomt.

Al moet gezegd dat Dierickx er op deze wijze wel in slaagt de lezer te doen stilstaan bij zaken die we als evident en alledaags beschouwen. In die zin doet zijn invalshoek wat denken aan de analyse die Michael Billig (1995) maakte door het introduceren van zijn concept 'banaal nationalisme'. Ook hij vond het belangrijk niet enkel te focussen op de extreme uitspattingen die gepaard gaan met nationalisme, omdat deze enkel maar het topje van de ijsberg vormen. Hij richtte zich daarom op de alledaagse, onschuldige uitingen ervan, zoals die diepgeworteld zitten in ons collectieve bewustzijn. Hij heeft het met andere woorden niet over de vlag waar bewust en met fervente passie mee gezwaaid wordt, maar wel over degene die onopgemerkt aan een officieel gebouw hangt. Billig focust daarbij sterk op de rol van de media, die nog steeds een onmisbare rol in dit proces spelen. Die interessante analyse bewijst dus dat nationalisme zo een belangrijk onderdeel is van de huidige inrichting van onze maatschappij en van de wereld dat we er niet meer bij stilstaan. Hij nodigt ons uit dat precies wel te doen. Dat aspect is ook bij Dierickx terug te vinden en vormt één van de troeven van zijn boek, maar verder hebben de twee analyses niet veel gemeen. Billigs analyse is vooral sociaal-psychologisch en semiotisch. Hij gaat onder meer in op het gebruik van deiktische woorden als 'wij' en 'zij' en andere impliciete uitingen van nationale identiteit. Dierickx' analyse is vooral politiek, gesteund op een 'harde' definitie van nationalisme. In die context is een te ruime definitie veel gemakkelijker problematisch.

De definitieproblematiek is overigens niet ten einde met het bepalen van wat nu precies 'nationalisme' is, want zo komen we bij een nog veel delicatesere operatie: het definiëren van 'het nationale' of 'de natie'. Bij Gellner (1983) werd dit vooral cultureel ingevuld, aansluitend bij zijn historische analyse van de opkomst van het nationalisme. Een Vlaams of Waals nationalisme past daarin, een meertalige variant veel minder. Dat wordt ook terecht door Dierickx opgemerkt. In tegenstelling tot nationalisme kan 'de natie' dus best wél zo ruim mogelijk bekeken worden. Tenminste als nationalisme het centrale concept van het onderzoek is. Het enige criterium dat dan echt nog van belang is, is de beleving van de subjecten. Wanneer mensen vinden dat ze een natie vormen, vanwege historische, etnische culturele, taalgebonden of andere redenen, zijn ze dat ook. Walker Connor (1992) legt daarbij niet onterecht de nadruk op het historische element: "*all that is irreducibly required for the existence of a nation is that the members share an intuitive sense of the group's separate origin and evolution*". Om nationalistische politiek mogelijk te maken is het (althans in een beginstadium) eigenlijk voldoende dat enkelen daarvan overtuigd zijn.

Samenhangend met zijn zeer ruime definitie wekt Dierickx soms een beetje de indruk dat nationalisme gehanteerd wordt door verachtelijke politici die op die manier in perfecte samenhang levende bevolkingsgroepen beginnen tegen mekaar op te zetten, daarin geholpen door allerlei malafide intellectuelen die het voorbereidende werk voor zich hebben genomen dat erin bestaat de indelingen te maken. Als deze ideologie of politieke bedrijvigheid nooit uitgevonden was, zou het leven vredig zijn gangetje kunnen blijven gaan. Zo maakt hij wat teveel abstractie van de contextuele factoren en vooral de historische achtergrond, zoals die de voorbije twee decennia werd beschreven door onder meer Gellner (1983), Anderson (1991) en Hobsbawm (1993).

Hoewel Ernest Gellner (1983) er eveneens van uitgaat dat de naties van de nationalist in grote mate door henzelf in het leven geroepen zijn (*it is nationalism which*

engenders nations, and not the other way round) of minstens naar hun hand gezet en dat de claims van nationalistes dus dikwijls pure nonsens zijn, volgt daar voor hem absoluut niet uit dat nationalisme zelf een artificiële uitvinding is.

Integendeel. In 'Nations and Nationalism' legt hij de wortels ervan in de nieuwe vormen van arbeidsverdeling die de industrialisering met zich meebracht en die gebaseerd zijn op een communicatiesysteem dat gebruik maakt van een gestandaardiseerde en geïnternaliseerde 'high culture'. Later, in 'Culture, identity and politics' zou hij (Gellner, 1987) dit inzicht nog verdiepen door te verwijzen naar het feit dat de structurele veranderingen van die tijd als belangrijkste kenmerk hebben dat de rol en het gebruik van cultuur in de maatschappij grondig veranderde.

Die historische achtergrond ontbreekt ook grotendeels in de beschrijving van de specifieke Belgische (en vooral Vlaamse) context. Enerzijds hoeft dat geen probleem te zijn. Het nationalisme wordt kritisch van op een afstand bekeken en bepaalde absurditeiten worden dan ook vanuit die invalshoek te kijk gezet en aangeklaagd. Zoals gezegd, is het nooit overbodige luxe om bepaalde zaken die vanzelfsprekend geworden zijn eens te bevragen los van de plaats- en tijdsgebonden context en consensus. Anderzijds is het natuurlijk zo dat de meeste van die absurditeiten hun historische oorsprong hebben en er dan ook niet toevallig gekomen zijn. De verschillende staatsvormingen waren eigenlijk een aaneenschakeling van compromissen tussen twee politieke gemeenschappen die uiteindelijk gesteld zijn in de huidige institutionele structuur. Absurditeit kan zelfs mooi zijn als je ze bekijkt als de uiting van een democratische confrontatie tussen twee gemeenschappen die op een vreedevolle manier is verlopen. Maar absurditeit en historische verklaringen kennen hun grenzen. Het is een vaststelling dat de huidige inrichting van de federale staat met haar twee gescheiden taalgemeenschappen historisch verklaard kan worden door de manifeste ongelijkheid die er was tussen Vlamingen en Franstaligen. Een volledig tweetalig land bleek onhaalbaar, niet in het minst vanwege tegenkating aan Franstalige kant. Er zijn echter moedige analyses nodig die het systeem in zijn huidige context evalueren en bepaalde nefaste institutionele keuzes, die vanuit het denkkader van enkele decennia geleden logisch waren, tegen het licht houden en pleiten voor aanpassingen, rekening houdend met de zorgvuldig opgebouwde evenwichten, zonder er door verblind te worden. Dat doet Dierickx echter te weinig, omdat hij niet genoeg rekening houdt met de specificiteiten van de Belgische case die hij analyseert.

Zeer positief aan het boek is dan weer dat het wél die zuiver Belgische problematiek overstijgt, in die zin dat het is geschreven vanuit een geëngageerde Europese overtuiging (Dierickx was actief in de Europese federalistische beweging). Hij levert dan ook terecht kritiek op de nog steeds te sterk intergouvernementalistische inslag die de huidige Europese Unie kenmerkt, vooral veruitwendigd door de vetorechten die hij eveneens als een uiting van nationalisme ziet (p. 13). Dierickx pleit ook voor een Europees bewustwordingsproces. Jammer genoeg legt hij niet uit hoe dat dan precies bereikt zou moeten worden. Hij gelooft alvast niet in de stelling van institutionalisten als Spinelli die uitgingen van de dialectiek der structuren. Volgen hen zou het oprichten van bovenationale structuren de mensen ook in bovenationale termen doen denken. Die stelling getuigde inderdaad wel van een zekere naïviteit, al kunnen deze supranationale structuren wel tastbare gevolgen hebben die de beoogde 'shifting of loyalties' dichterbij kan brengen. Voorbeeld bij uitstek is de invoering van de Euro, waardoor toeristen over heel Europa zich op concrete wijze bewust kunnen worden

van de eenheid tussen de Europese landen. Die invoering is ontegensprekelijk een gevolg van het oprichten van bovennationale Europese instellingen. Om zijn afwijking van die institutionalistische stelling kracht bij te zetten maakt Dierickx een vergelijking met België die echter mank loopt. België heeft (nog) nationale instellingen en toch worden de gemeenschappen uit elkaar gedreven, stelt Dierickx. Dat is zo, maar het ging hier vooral over het effect op de beleving van de bevolking. Onderzoeken en opiniepeilingen tonen aan dat die in België nog steeds in grote mate 'Belgisch' denkt. Bovendien kan die dialectiek der structuren ook toegepast worden op het ontstaan van lagere niveaus. Zo zou men kunnen verwachten dat het oprichten van eigen Vlaamse instellingen de mensen bewuster maakt van hun Vlaamse 'toebehoren', al wordt dat dus (voorlopig) niet echt bevestigd door eerdergenoemde onderzoeken.

Later in het boek (p. 74) brengt Dierickx de dialectiek der structuren opnieuw ter sprake, maar in een andere context. Hier betreft het de invloed van de structuren op de criteria van politieke appreciatie en keuze. Concreet voorbeeld: een internationalistische partij als de socialistische kan een national(istisch)e reflex gaan vertonen in geval van tussenstaatse conflicten. Het is jammer dat Dierickx hier, op deze vermelding na, niet verder op ingaat. Voor de specifieke Belgische problematiek - tevens als voor het beantwoorden van daarmee verstrengelde vragen naar het waarom van de nationalistische houdingen van bepaalde partijen - is dit immers zeer relevant. Relevanter misschien dan sommige van de meer algemene en filosofische verklaringen die Dierickx voor het succes van het nationalisme geeft in het tweede deel van zijn boek. Vraag is ook of de stelling van Dierickx niet moet herbekeken worden, wil men ze toepassen op de hedendaagse Belgische context. Hij schrijft dat de structuren de spanningen conditioneren die de criteria doen omslaan. In het huidige federale België lijkt de relatie tussen de drie factoren er echter iets anders uit te zien. Nu de manifeste taalgebonden ongelijkheden in België verdwenen zijn, lijken het eerder de structuren te zijn die de criteria doen omslaan en zo voor spanningen zorgen. Het feit dat Vlaamse partijen hun stemmen enkel bij Vlaamse kiezers kunnen halen, zorgt er bijvoorbeeld voor dat deze partijen zich enkel voor de belangen van deze kiezers zullen interesseren. Aan de andere kant van de taalgrens voltrekt zich hetzelfde mechanisme en daaruit groeien onvermijdelijk spanningen. De hele heisa rond recente symbooldossiers als Francorchamps of de wapenleveringen aan Nepal vloeien grotendeels uit die structurele eigenschap van het kiessysteem voort.

Hoewel hij ergens wel de noodzaak van federale partijen vermeldt, geeft Dierickx niet echt veel concrete pistes aan om aan dergelijke centrifugale aspecten van het Belgisch federalisme te verhelpen. Hoe moet het dan wel, vraagt de lezer zich wel eens af. Eén van de pistes die wel aangegeven wordt, is het referendum, verschillende keren zelfs. Ook hier een voorstel dat niet echt voldoende rekening houdt met de specifieke Belgische realiteit. Deze zou er namelijk wel eens voor kunnen zorgen dat zo'n referendum een heel ander effect sorteert dan dat wat Dierickx beoogt. Gezien de institutionele evenwichten in België zou voor een bindend referendum op nationaal niveau een meerderheid vereist zijn in elke taalgroep. Je kan dat betreuren en vinden dat men geen rekening mag houden met verschillen tussen de gemeenschappen, maar dit is uiteraard volstrekt naïef. De Franstalige politici zouden zo'n dubbele meerderheid eisen. Wanneer er dan een wezenlijk verschil opduikt (en verschillen worden nogal snel wezenlijk genoemd) tussen het Vlaamse en het Franstalige electoraat, kan dat behoorlijk ontwrichtend werken voor het Belgisch federalisme. De laatste keer dat in

België een referendum werd gehouden (in 1949, naar aanleiding van de terugkeer van Leopold III op de troon) was ook de eerste keer dat de polarisering tussen Vlamingen en Walen zo manifest tot uiting kwam.

Het feit dat de bevolking zich niet rechtstreeks kan uitspreken over de institutionele toekomst van het land is voor Dierickx niet de enige bedreiging voor de Belgische democratie. Hij toont aan dat er eveneens een democratisch deficit schuilt in het toenemende gebruik van samenwerkingsakkoorden tussen de verschillende executieven die ons land rijk is. Daardoor staat de parlementaire democratie steeds meer buitenspel en evolueren we naar een diplomatieke besluitvorming. Een belangrijk inzicht, dat treffend geïllustreerd wordt met de mededeling dat de Duitstalige Gemeenschapsraad van België op zijn eentje de inwerkingtreding van het verdrag van Maastricht had kunnen verhinderen (p. 54). Tegelijk moeten de implicaties ervan voor de Belgische parlementaire democratie toch gerelativeerd worden gezien deze sowieso al grotendeels een mythe is. Zoals aangetoond door het monumentale werk van Wilfried Dewachter (2001) wordt ze nu al op veel verregaandere wijze uitgehold, niet in het minst door de verpletterende dominantie van regering en politieke partijen. Maar het door Dierickx aangeklaagde democratisch deficit zou zeker niet misstaan in de analyse van Dewachter.

Wel is het jammer dat Dierickx deze pertinente analyse van het democratische gehalte van intergouvernementalistische structuren niet weet open te trekken naar nieuwe globale spelers zoals de WTO. Onder meer rond de democratische legitimiteit van dit soort internationale instellingen is nu al een hele tijd een zeer boeiende en relevante discussie bezig, die in het verlengde ligt van de thematiek waar Dierickx zich op richt, maar die hij desondanks niet aansnijdt. Heel de discussie rond globalisering vergt overigens een aanpassing van de analyse over nationalisme. Hoe nationalistisch is een land dat zijn agenda laat bepalen door het belang van multinationals? Welke rol speelt nationalisme, een typisch fenomeen van de moderniteit, nog in een postmoderne samenleving gekenmerkt door een toenemende tendens naar globalisering? Met deze opmerking wordt geenszins bedoeld dat nationalisme geen rol meer zou spelen, integendeel, maar wel dat de analyse van die rol tot op zekere hoogte aan de context zou moeten aangepast worden.

Dit euvel is een beetje kenmerkend voor het boek in zijn geheel. In feite is 'Nationalisme onder het mes' gedeeltelijk een herwerking van 'Belgen op de tweesprong' dat Dierickx onder een schuilnaam in 1964 uitgaf. Het blijft echter soms wat te veel steken in de problematiek en uitgangspunten van die tijd en zou iets meer getoetst mogen worden aan recentere evoluties. Zo schenkt Dierickx nogal veel aandacht aan de argumenten van zogenaamde primordialisten als Herder, Vico en Fichte, die uitgingen van de natie als een door de natuur gewild gegeven. Weinig nationalistes zullen dit vandaag nog verdedigen, alleszins niet openlijk.

Dat komt trouwens ook tot uiting in de structuur van het boek. De opbouw is op zich logisch en coherent maar de chirurgische ingrepen in de oorspronkelijke tekst, die de vele wijzigingen en inlassingen moeten mogelijk maken, zijn niet altijd even voor spoedig verlopen. Je komt regelmatig wel een opvallend litteken tegen. Zo zijn er ingelaste paragrafen die een beetje vloeken met de aan de gang zijnde argumentatie, die plots onderbroken wordt. Dat leidt dan weer tot soms nogal onleesbare of beleurende overgangen. Het in de oorspronkelijke tekst toevoegen van een voetnoot waar-

in te lezen staat dat de juist uiteengezette redenering 'wellicht voor herziening vatbaar' is (op p. 69), getuigt dan weer van een erg minimalistische opvatting van een herwerking. De lezer blijft achter met de intrigerende vraag waarom de auteur de te herziene redenering dan niet meteen herziet. Een variatie op deze techniek vinden we 20 bladzijden verder waar plots midden in de tekst aangekondigd wordt dat het net beargumenteerde standpunt wordt herzien in het volgende hoofdstuk. Terwijl Dierickx op p. 89 nog vol overtuiging aankondigt dat het systematiseren en beschrijven van kennis met nationalisme niets te maken heeft, wordt dit dus effectief twee bladzijden later tegengesproken. Zo zijn er nog wel enkele, meer of minder ergerlijke, voorbeelden te vinden die, samen met een ook niet altijd even consequent opgefrist taalgebruik (doch, zestiger jaren, t.t.z., ...) het boek jammer genoeg niet altijd even vlot leesbaar maken. En dan zijn er nog de overbodige herhalingen. Bepaalde argumenten worden tot drie keer toe in het boek herhaald, zoals bijvoorbeeld het belang van een referendum over de staats hervorming (op p. 30, p. 56 en p. 189). Het 272 bladzijden tellend boek was dan ook efficiënter geweest in een uitgedunde versie.

Samengevat kan men dus zeker vragen stellen bij bepaalde keuzes die Dierickx in zijn definitie en analyse van nationalisme maakt en kritiek hebben op het feit dat hij sommige aspecten, al dan niet bewust, over het hoofd ziet. Dit is dan ook geen objectieve analyse van het fenomeen nationalisme, maar een goed onderbouwde en beargumenteerde aanklacht. De openingszinnen van het boek (in de inleiding op pagina 7), waarin Dierickx verzekert dat het niet de bedoeling is het nationalisme neer te steken maar wel te analyseren, klinken daarom niet steeds geloofwaardig wanneer men de rest van het boek leest. Geanalyseerd wordt er zeker, maar de viscerale afkeer voor het studieobject sijpelt er op de meeste pagina's wel in door.

Dat hoeft ook geen probleem te zijn. Gezien de prominente rol die het nationalisme, in haar verschillende vormen, de afgelopen halve eeuw werd toebedeeld op het Belgische politieke toneel en die het nu nog steeds speelt (cf. het blijvende succes van het Vlaams Blok) is een boek als dat van Dierickx geen overbodige luxe.

Men kan echter verwachten dat tegenstanders er zich gemakkelijk vanaf zullen maken door 'Nationalisme onder het mes' weg te wuiven als de stuiptrekkingen van een oude belgicist. Dat zou onterecht zijn. Zoals gezegd kan nationalisme voor Dierickx ook meertalig zijn en is het boek vanuit een zeer overtuigende Europese reflex geschreven. Zo wil Dierickx dat ook België minder soevereine macht krijgt ten voordele van een Europese federale constructie. Hij klaagt dus elk nationalisme aan, ook een eventuele Belgische variant. Men hoeft het daarom niet met hem eens te zijn, maar een rechtgeaarde democraat (van welke strekking dan ook) zou al tevreden moeten zijn dat het debat gevoerd wordt. Ten gronde gebeurt dit immers al lang niet meer.

Dave Sinardet (UA, Faculteit PSW)

Referenties

- Anderson, B. (1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen: Verso.
- Billig, M. (1995), *Banal Nationalism*. London: Sage.

- Connor, W. (1992), *The Nation and its Myth*, in Smith, Anthony D. (ed.), *Ethnicity and Nationalism* (International Studies in Sociology and Anthropology). Leiden: Brill.
- Dewachter, W. (2001), *De mythe van de parlementaire democratie. Een Belgische analyse*. Leuven/Leusden: Acco.
- Gellner, E. (1983), *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gellner, E. (1987), *Culture, Identity and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (1993), *Nations and nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kedouri, E. (1966), *Nationalism*. London: Hutchinson

Patrick De Groote en Vicky Truwant, *Demografie & Samenleving*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003, 440p.

Demografie heeft soms het imago een nogal saai vakgebied te zijn in de sociale wetenschappen. Een specialisme voor *number crunchers* die kicken op de cijfertjes na de komma. Dat imago is onterecht en misschien helpt het nieuwe boek van Patrick De Groote en Vicky Truwant om het foute beeld te ontcrachten.

Tot nu toe was er geen algemene Nederlandstalige inleiding in de demografie op de markt. Met *Demografie & Samenleving* is daar eindelijk verandering in gekomen, en om die reden alleen al is de publicatie van dit boek toe te juichen. Het is bovendien helemaal geen droge, academische, abstracte en moeilijk verteerbare cursus geworden, wat niet wegneemt dat alle demografische fenomenen aan bod komen: de structuur en de loop van de bevolking, geboorte, sterfte en migratie. Verder is er een uitgebreid overzicht van de gebruikelijke empirische bronnen van het vakgebied en gaat een apart hoofdstuk in op beleidsvraagstukken met een demografische inslag. Het boek mikt duidelijk op de breedte, eerder dan op de diepgang. Het opzet is dan ook een wetenschappelijk verantwoord maar toegankelijk, algemeen overzicht te geven eerder dan een handboek voor specialisten te zijn.

Ook in het licht van die opzet stellen de hoofdstukken echter over de gehele lijn teleur. Het boek staat spijtig genoeg bol van de bladzijden met inhoudelijke, grammaticale of stilistische slordigheden en onnauwkeurigheden, verwarrende en onsamenhangende informatie en soms ronduit fouten tegen de regels van het vak.

Ergelijk is dat het boek door slordig taalgebruik soms moeilijk leesbaar is. Hoe moet men de volgende zin begrijpen: "De statische elementen of de staat van een bevolking op een gegeven moment wordt gemeten" (p. 35)? Nog wat taal betreft: het is spijtig dat een aantal gallicistische begrippen de voorkeur krijgen boven de in het Nederlands gebruikelijke equivalenten. Zo verkiezen de auteurs de term "infantiele sterfte" boven het gangbare "zuigelingensterfte". Dat is spijtig voor de lezer-student, juist omdat de Nederlandstalige demografische literatuur stevast de tweede term gebruikt. Lees er bijvoorbeeld het Vlaams-Nederlandse vaktijdschrift *Bevolking en Gezin* maar op na. Typerend in dezelfde zin is dat men in de index van trefwoorden wel het ongebruike-

lijke "conjunctureel vruchtbaarheidscijfer" vindt, maar niet het gangbare synoniem "totaal vruchtbaarheidscijfer" (en al evenmin belangrijke begrippen als (finale) afstamming of descendentie). Dat is symptomatisch voor de indruk dat de auteurs zich vooral door de oude Franse demografische handboeken lieten inspireren (waar het totaal vruchtbaarheidscijfer de "indicateur conjoncturel de la fécondité" heet). Er zijn weinig sporen te vinden van nieuwere ontwikkelingen in het vakgebied, die vooral in de Engelstalige literatuur te vinden zijn. Dat blijkt overigens ook uit de bibliografie, die meer Franstalige dan Engelstalige basisreferenties bevat. Dit is op zijn minst opmerkelijk in de hedendaagse wetenschappelijke context. Het boek bevat trouwens nogal wat fotokopieën van grafieken uit Franstalige handboeken, zonder dat de Franse termen in de grafiek vertaald zijn (bijv. p. 239). Ook labels en informatie uit anderstalige tabellen blijven in dit Nederlandstalige handboek nogal eens onvertaald (bijv. p. 196). Evenzeer opmerkelijk voor een boek met wetenschappelijke aanspraken is dat het er niet voor terugschrikt om zich te baseren op bronnen als het Jaarboek van Artis Historia (p. 304).

Inhoudelijk zijn definities in het boek niet zelden misleidend. Zo zegt pagina 35 dat transversale statistieken "een bevolking op een gegeven moment volgens één of meerdere kenmerken bekijken", waarmee op die bladzijde aangegeven wordt dat transversale statistiek per definitie betrekking heeft op de staat van de bevolking. Hoe kan je zo een definitie rijmen met het concept van een transversaal vruchtbaarheidscijfer, dat gebruik maakt van lopende statistiek (geboorten gedurende een bepaalde periode) maar toch transversaal is?

Van het totaal vruchtbaarheidscijfer (TVC) zegt het boek dat het weliswaar een indicatie geeft van het huidige vruchtbaarheidsniveau, maar geen rekening houdt "met het eventuele uitstelgedrag van vrouwen met betrekking tot vruchtbaarheid, de mortaliteit en de migratie van deze vrouwen" (p. 77). Wat wel klopt is dat het transversale TVC niet als het gemiddeld aantal kinderen per vrouw geïnterpreteerd kan worden, maar dat komt onder meer juist doordat het TVC wél door uitstel (of het omgekeerde) beïnvloed wordt. Zoals bekend is het TVC immers niet alleen afhankelijk van het aantal kinderen dat vrouwen krijgen, maar ook van de leeftijd waarop opeenvolgende generaties die kinderen krijgen. Allicht is het dát wat de auteurs bedoelen, maar ik vrees dat een student die niet met de materie vertrouwd is, het zo niet zal begrijpen.

Ook de definitie van het vervangingsniveau is misleidend: "Een totaal vruchtbaarheidscijfer gelijk aan 2,1 geeft noch groei noch daling van de bevolking; dit noemt men het vervangingsniveau" (p. 77). In feite blijft een bevolking met een TVC gelijk aan 2,1 meestal nog groeien of krimpen, afhankelijk van de omvang van het populatiemoment (d.i. de demografische inertie die op haar beurt afhankelijk is van de leeftijdsstructuur van de bevolking) en het migratiesaldo. "Een TVC kleiner dan 2,1 geeft een daling van de bevolking", beweert men op pagina 77. Nochtans kende de Belgische bevolking de voorbije jaren nog steeds een positieve groei, ondanks een TVC dat al sinds de jaren 1970 onder het vervangingsniveau ligt.

Enkele bladzijden verder heet het dat de bruto vervangingscoëfficiënt het aantal dochters is "dat zou zijn geboren uit 1.000 vrouwen aan het einde van hun vruchtbaarheid [sic] bij gelijkblijvende specifieke huwelijksvruchtbaarheid" (p. 80). Hoezo specifieke huwelijksvruchtbaarheid? Volgens de nationaal en internationaal gangbare be-

grippen heeft het onderscheid tussen geboorten binnen en buiten het huwelijk hier niets mee te maken.

Soms worden zijdelings samenhangen gesuggereerd, maar blijft de lezer voor meer uitleg op zijn honger zitten. Erger is het als de gesuggereerde samenhangen misleidend zijn. Zo zegt de openingsalinea van het hoofdstuk over de wereldbevolkingsexplosie: "De maximale groeiscoring treft men aan in de jaren zestig (vgl. Golden Sixties, babyboom)". Waarmee vergelijkt men hier tussen de haakjes? Wat hebben de Golden Sixties en de babyboom met de bevolkingsexplosie te maken? De babyboom was een tijdelijke heropleving van de vruchtbaarheid in de Westerse, geïndustrialiseerde landen na de Tweede Wereldoorlog. Maar de demografische groeicijfers waren toen in de Westerse wereld al lager dan op het einde van de 19de eeuw, en zeker een pak lager dan in de rest van de wereld. De bevolkingsexplosie van de jaren 1960 speelde zich vooral af in de ontwikkelingslanden en had niets te maken met de Golden Sixties.

De logica in de opbouw van de paragrafen en in de ruimte die demografische begrippen al dan niet krijgen, is soms ver te zoeken. Zo staat er, bijvoorbeeld, wél een korte definitie van het lexisdiagram op p. 169, maar wat ontbreekt, is waar het écht om gaat, namelijk een afbeelding van het diagram zelf - het gaat hier om een bij uitstek grafisch hulpinstrument -, en een duiding van het nut van het lexisdiagram voor de demografie. In die zin is het trouwens erg verwonderlijk dat het lexisdiagram ter sprake komt in het hoofdstuk over de structuur van de bevolking, terwijl het beter zou passen in het stuk over de vruchtbaarheidscijfers of over de sterftetafel. De meerwaarde van het lexisdiagram is immers dat het de samenhang tussen verschillende dimensies van tijd (leeftijd, generatie, periode) aanschouwelijk voorstelt.

De slotsom is dat dit boek eigenlijk toch wel een gemiste kans is. Niettemin is het opzet zeer lovenswaardig, namelijk een aantrekkelijk en toegankelijk, Nederlandstalig overzicht geven van het boeiende werkveld van de sociale demografie en van haar relevantie voor het beleid en de maatschappij. Hopelijk wekt het boek daarom de interesse van een aantal nieuwsgierigen om zich wat meer te gaan verdiepen in de wederzijdse samenhang tussen bevolking en samenleving.

Jan Van Bavel (K.U.Leuven, Departement Sociologie)

Repliek van Patrick De Grootte en Vicky Truwant op de boekbespreking van Jan Van Bavel

Zoals Jan Van Bavel in de eerste paragraaf van zijn boekbespreking vermeldt, heeft de demografie soms het imago een saai vakgebied in de sociale wetenschappen te zijn, hij noemt het "een specialisme voor number crunchers". Als auteurs van het boek "Demografie en samenleving" zijn wij deze mening alvast niet toegedaan en dit heeft waarschijnlijk alles te maken met de 'wijze' waarop wij kennis hebben gemaakt met de demografie. Een inhoudelijk thematisch aantrekkelijke en toegankelijke kennismaking, zonder te veel door te hameren op de technische vereisten. Het thema 'bevolking' spreekt volgens ons een ruim publiek aan en we hopen met dit boek de

belangstelling voor de demografie te wekken. Om demografie te kunnen bestuderen, hebben we - zoals in alle (sociale) wetenschappen - meetinstrumenten nodig, maar het technisch beheersen van deze meetinstrumenten is verre van het doel van een eerste kennismaking, en dus ook niet van ons boek. Technische handleidingen zijn trouwens al talrijk (in Angelsaksische én in Franstalige literatuur) en wij hebben niet de pretentie dit beter te kunnen. Onze ervaringen leren dat de demografie, eerder dan bekend te staan als een saai vakgebied, bij velen gewoonweg weinig (of soms niet) gekend staat als een wetenschap die iets te leren en aan te bieden heeft aan degenen die aan maatschappelijk onderzoek doen. Is het bijvoorbeeld niet ergerlijk wanneer in beleidsonderzoek en -vorming totaal geen reflectie of gebruik wordt gemaakt van demografische kennis?

Met de benadering waarvoor wij in dit boek kozen, willen wij de relatie tussen de demografie en de maatschappij (o.a. het maatschappelijk onderzoek) illustreren. Het zou ons uitermate tevreden stellen indien we er met dit boek in slagen om de interesse te wekken van studenten uit verschillende disciplines (economie, geografie, sociologie, politicologie, geschiedenis, geneeskunde, ...) en van personen werkzaam in verschillende middens. Zoals in het voorwoord vermeld, willen wij "Demografie & Samenleving" aanbevelen aan iedere geïnteresseerde lezer die begaan is met het wel en wee van onze bevolking in de maatschappij.

Vertrekkend vanuit deze benadering menen we dat verschillende van de kritieken van Jan Van Bavel niet in verhouding staan tot de doelstellingen van ons boek.

"Het boek staat bol van bladzijden met inhoudelijke, grammaticale of stilistische slordigheden en onnauwkeurigheden, verwarrende en onsamenhangende informatie en soms ronduit fouten tegen de regels van het vak". Deze schijnbaar allesomvattende kritiek wordt geuit zonder dit te staven met diverse en krachtige voorbeelden. Als we er namelijk de concrete kritieken op nakijken, stellen we vast dat ze bijna allen betrekking hebben op 8 pagina's (p. 73 - p. 80) van de 448 pagina's. We zullen de eersten zijn om toe te geven dat een aantal onnauwkeurigheden in een volgende editie aangevuld of verbeterd moeten worden en we ontkennen zeker niet dat er geen taal- of tikfouten in het boek staan, maar dit hoeft ook niet overdreven te worden.

Laten we de aangehaalde voorbeelden even van dichterbij bekijken. *"Ergerlijk is dat het boek door slordig taalgebruik soms moeilijk leesbaar is".* Als je de zin "De statische elementen of de staat van een bevolking op een gegeven moment wordt gemeten" uit zijn context haalt, is hij uiteraard niet te begrijpen. Wanneer je de desbetreffende paragraaf in het boek leest, lijkt het een stuk begrijpelijker. Op de vraag "Wat wordt verzameld?" wordt er geantwoord met "De statische elementen of de staat van een bevolking op een gegeven moment wordt gemeten". Het woord "statisch" staat trouwens in vet gedrukt om de tegenstelling met het woord "dynamisch" enkele zinnen verder in het oog te doen springen. In een kadertje onder deze paragraaf wordt bovendien ter samenvatting van de paragraaf een duidelijke definitie gegeven van de statische elementen (= de staat van een populatie: omvang en structuur van een bevolking) en de dynamische processen (= de loop van een populatie: verandering van een bevolking - geboorte, migratie, sterfte, huwelijk).

"Nog wat taal betreft: het is spijtig dat een aantal gallicistische begrippen de voorkeur krijgen boven de in het Nederlands gebruikelijke equivalenten. Zo verkiezen de

auteurs de term "infantiele sterfte" boven het gangbare "zuigelingensterfte". Dit is spijtig voor de lezer-student, juist omdat de Nederlandstalige demografische literatuur steevast de tweede term gebruikt. Op p. 128 wordt het woord "infantiele sterfte" voor het eerst vermeld ("De infantiele sterfte omvat de overlijdens van levend geboren kinderen tussen de eerste levensdag en de eerste verjaardag") en hierbij wordt direct vermeld "We zullen het in dit boek hebben over 'infantiele sterfte' bij sterfte voor het bereiken van de leeftijd van 1 jaar. In andere Nederlandstalige literatuur wordt hiervoor ook de term 'zuigelingensterfte' gebruikt, vooral in Nederland." Bovendien worden op de volgende bladzijden verschillende tabellen overgenomen uit een studie van Prof. Dr. G. Masuy-Stroobant, waar voor de term "infantiele sterfte" is gekozen. Als we er andere vakliteratuur op naslaan, zien we dat ook in de publicatieserie "Gezondheidsindicatoren" van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap steevast de term "infantiele sterfte" wordt gebruikt (en dit trouwens naast andere termen zoals "foeto-infantiele sterfte", perinatale sterfte, mortinataliteit). Hetzelfde geldt voor de publicaties VRIND van de Vlaamse Gemeenschap. Wat "Bevolking en Gezin" betreft, gaat het om een Vlaams-Nederlands vaktijdschrift en zoals wij in het boek vermelden, gebruikt men in Nederland doorgaans de term zuigelingensterfte.

"Typerend in dezelfde zin ..." staat in de index van trefwoorden het volgens Jan Van Bavel ongebruikelijke "conjuncturele vruchtbaarheidscijfer" en niet het gangbare synoniem "totaal vruchtbaarheidscijfer" (en al evenmin belangrijke begrippen als finale afstamming of descendentie). Het klopt wel dat onze index niet allesomvattend is, maar dat geven we zelf toe in het voorwoord van het boek. In het boek (p. 77) staat echter duidelijk vermeld dat "conjunctureel vruchtbaarheidscijfer" en "totaal vruchtbaarheidscijfer" synoniemen zijn en beide worden gebruikt. Bovendien is de term "conjunctureel vruchtbaarheidscijfer" allesbehalve een 'oude' Franse term te noemen. Het is een courante en correcte term in Franstalige literatuur! Een in de index ontbrekende term wordt in de boekbespreking als een groot tekort aangekaart, maar wat dan weer niet wordt vermeld is de aanwezigheid van een vertalend lexicon van demografische en aanverwante begrippen. Het lexicon is verre van volledig, maar is met zijn 6 pagina's lange lijst met Nederlandstalige, Franstalige en Engelstalige termen toch al een mooi hulpinstrument voor de lezer om een weg te vinden in anderstalige demografische literatuur.

Zoals Jan Van Bavel vermeldt "nemen wij fotokopieën en grafieken over", dus is er inderdaad geen sprake van vertaling. Is dit ook al een criterium op basis waarvan men een handboek afkeurt? Volgens ons is dit louter een kwestie van een keuze die men maakt; net zoals er ook verschillende correcte keuzes zijn om een bibliografie op te maken.

De zijdelings gemaakte opmerking i.v.m. de bron "Jaarboek van Artis Historia" vinden wij even misplaatst. Het gaat hier over een infobox i.v.m. zigeuners. Een infobox geeft bijkomende actuele informatie en geldt voor studenten niet als leerstof! Dit kan dus evengoed uit een kwaliteitskrant komen of uit een (degelijk) jaarboek zoals van Artis (dat trouwens beroep doet op advies van academici!). Het is iets extra dat de lezer erbij krijgt, waarmee hij/zij kan leren verbanden leggen naar bijvoorbeeld minder zuiver wetenschappelijke materie. Dat is trouwens één van de karakteristieken van het boek: men zal de demografie niet enkel leren kennen zoals men in een

academisch milieu de discipline kent, maar men zal aan de hand van illustraties, info-boxen, ... een bredere kijk krijgen.

De definities in het boek noemt Jan Van Bavel inhoudelijk misleidend. Op p. 35 wordt een basisonderscheid tussen een reeks van begrippen gegeven. Hierbij wordt vermeld dat in de transversale statistiek een bevolking op een gegeven moment volgens één of meerdere kenmerken wordt bekeken; ter onderscheid van de longitudinale statistiek, waar we een bevolking doorheen de tijd volgen en meten. Jan Van Bavel besluit hier zelf uit dat dit in tegenstelling zou zijn met het transversaal vruchtbaarheidscijfer dat gebruik maakt van lopende statistiek. Maar voor ons is het bekijken van alle generaties voor één bepaald jaar (één moment dus, in tegenstelling tot het volgen van elke generatie afzonderlijk doorheen de tijd) inderdaad ook een transversale maat. Het is echter niet de bedoeling om de lezer op dit moment van het boek al kennis te laten maken met het onderscheid tussen het totale vruchtbaarheidscijfer (of conjunctureel vruchtbaarheidscijfer) en het finale afstammingscijfer.

Een tweede voorbeeld van misleidende definities zou de omschrijving van het TVC en van het vervangingsniveau zijn (alweer p. 77). In onze definities pogen wij op een eenvoudige manier uit te leggen waarover het gaat; wij trachten ons in de plaats te stellen van een lezer niet-demograaf. Zo komt de context van het vervangingsniveau met de leeftijdsstructuur niet hier aan bod, maar zal die link pas worden gemaakt in het hoofdstuk over de (leeftijds)structuur van de bevolking. Je kan niet alles op een zelfde plaats neerschrijven en elke keuze heeft zijn voor- en nadelen.

Daar waar wij het over de bruto vervangingscoëfficiënt (p. 80) hebben, moet inderdaad staan "het aantal dochters dat zou zijn geboren uit 1.000 vrouwen aan het einde van hun vruchtbaarheid bij gelijkblijvende specifieke vruchtbaarheid" (i.p.v. huwelijksvruchtbaarheid). In de paragraaf eronder wordt de netto vervangingscoëfficiënt wel correct gedefinieerd. Dergelijke schoonheidsfouten werden al rechtgezet in een erratalijstje dat enkele maanden na de publicatie beschikbaar werd.

Jan Van Bavel heeft het ook over "*gesuggereerde zijdelingse samenhangen die misleidend zijn*" (hfst. wereldbevolkingsexplosie, vgl. Golden Sixties, babyboom). Hierbij willen we opmerken dat een 'vergelijking' niet hetzelfde is als een 'gelijkheidsteken'. Er wordt verwacht dat de lezer nadenkt over de vergelijking en de link legt met de reeds eerder behandelde aspecten van de babyboom in ons land, waardoor ook de andere "grootteorde" ingeschat moet worden.

Ook de beslissing om het lexisdiagram niet grondig te illustreren in het boek is een doordachte keuze. Het lexisdiagram is voor demografen een uiterst handig hulpmiddel om gegevens (volgens jaar van observatie, volgens leeftijd of volgens generatie) visueel duidelijk te maken, maar we herhalen nogmaals dat het niet onze bedoeling is met dit boek de demografie technisch onder de knie te krijgen. Wij verwachten niet dat de lezer aan het einde van het boek uitgebreide demografische berekeningen en toepassingen kan maken; de interesse is eerder te zoeken in het kunnen lezen en begrijpen van demografische materie, verbanden te leren leggen, rekening te leren houden met de demografische dimensies in maatschappelijke processen, ... en eventueel personen aan te sporen om de discipline grondiger onder de loep te nemen. Vandaar de keuze om het lexisdiagram niet grondig te behandelen. Het was dan ook evident dat dit niet aan bod moest komen in de hoofdstukken over vruchtbaarheid of mortaliteit.

teit. In dit opzicht past het vermelden van dit hulpinstrument beter bij het hoofdstuk over de indelingen naar leeftijd (p. 169).

Tot slot betreuren wij dat een boekbespreking zoals deze van Jan Van Bavel de lezer zijn/haar indruk over het handboek negatief dreigt te beïnvloeden. Maar zal de lezer zich aan de hand van dergelijke boekbespreking een beeld kunnen vormen van wat er nu werkelijk in het boek staat en waarom het nu juist een aantrekkelijke kennismaking (in de breedte en niet in de diepte) met de demografie vormt? Is dit nu juist - naast het formuleren van bedenkingen en de nodige kritieken - niet de essentie van een boekbespreking? We hopen dat de lezer zijn/haar oordeel pas maakt als hij of zij het boek zelf heeft bekeken.

Gelukkig ontvingen wij ook positieve reacties (onder andere de recensie van Prof. dr. em. Hendrik Keeris, te verschijnen in het tijdschrift BELGEO, Belgisch Tijdschrift voor de Geografie, waarin onder meer gesteld wordt dat "het boek uitermate geschikt is bij de studie van de bevolkingsgeografie... ondanks enkele schoonheidsfoutjes"; de felicitaties die wij voor het boek mochten ontvangen van Prof. dr. Frans Willekens, directeur van het NIDI, die eveneens stelt "het boek is uitermate geschikt voor onderwijs"; de lovende boekrecensies in onder meer De Tijd van 10 januari 2004, "een even wetenschappelijk als boeiend werk, waarin haast alle aspecten van de bevolkingsevolutie aan bod komen"; de enthousiaste opmerkingen van de studenten 1^e kan TEW/HIC van het LUC die als eerste studenten kennis mochten maken met het handboek; de recensie in de VLA-krant GEO-NIEUWS van maart 2004).

Patrick De Grootte (LUC, Faculteit TEW)
Vicky Truwant (FOD Economie, Algemene directie Statistiek en
Economische Informatie)

Koen Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*, Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2001, 296p.

Het thema van dit boek situeert zich op het interessante domein van de historische demografie. Koen Matthijs bezoekt hiermee het niemandsland tussen sociologie en geschiedenis en fungeert in dit boek als een soort van *go-between* tussen beide disciplines. Inderdaad, de Belgische historische demografie heeft tot dusver hoofdzakelijk de interesse van historici gewekt. De Leuvense socioloog is, samen met Ron Lesthaeghe, één van de belangrijke uitzonderingen op de regel. De Belgische 'afdeling' onderscheidt zich van het buitenland waar het terrein meer gediversifieerd is en de discipline naast historici, door economen, demografen, sociologen en antropologen wordt beoefend. De vaststelling dat het onderzoeksveld door historici wordt gedomineerd, verklaart waarom de Belgische historische demografie tijdens de voorbije decennia hoofdzakelijk in functie van de sociaal-economische geschiedenis werd bestudeerd. Dit heeft er onder andere toe geleid dat de hoofdmoot van het onderzoek uit *case-studies* bestaat. Tijdens de jaren zestig en zeventig ging het vooral om historische dorpsmonografieën gebaseerd op de klassieke methode van de gezinsrecon-

structie die met veel arbeidsinzet werden samengesteld. Vandaag gaat het om lokale studies op basis van levensloop- of levenscyclus-analyse die in afzonderlijk verband worden bestudeerd. Doordat de aandacht van de Belgische onderzoekers vooral uitgaat naar de lokale demografie (grotendeels terecht want enkel op dat niveau kan men de ware motivaties voor de gedragspatronen achterhalen), beschikken we over bijzonder weinig overzichtswerken. Er is de studie van André en Pereira-Roque (1974) voor de 19de eeuw, het onderzoek van Lesthaeghe (1977) over de Belgische vruchtbaarheidstransitie, en het meer vulgariserende boek van Chris Vandembroeke (1986) over huwelijks- en vruchtbaarheidspatronen. Die werken zijn weliswaar al meer dan twee decennia oud. Sindsdien is de belangstelling, zeker wat betreft de 19de eeuw, alleen maar gegroeid. Matthijs doet met dit boek waarin de demografische ontwikkelingen van de 19de eeuw in een ruim kader worden geplaatst, een meer dan geslaagde poging om in de lacune te voorzien. De verwevenheden tussen het demografisch gedrag, de economische omstandigheden en de culturele patronen krijgen daarbij voorrang. Zijn studie kadert de evolutie van het demografisch gedrag in de bredere maatschappelijke context, zoals de politieke veranderingen (democratische transitie), de economische omstandigheden (industrialisatie) en de technologische ontwikkelingen van de 19de eeuw. Ook 19de-eeuwse culturele processen zoals sociale beheersing, secularisatie en romantisering komen uitgebreid aan bod.

De Leuvense hoogleraar presenteert op een bevattelijke wijze in een kleine 300 bladzijden een overzicht van de belangrijkste internationale sociologische en demografische theorieën en gaat na in hoeverre de Vlaamse resultaten daarin passen. Er wordt daarbij uitvoerig ingegaan op de ontwikkelingen inzake huwelijk, hertrouwen en vruchtbaarheid. Deze factoren worden op hun beurt gekoppeld aan gezinsrelaties, met een uitzonderlijke belangstelling voor genderrelaties. Wie geïnteresseerd is in de andere demografische variabelen zoals de evolutie van de levensverwachting of de 19de eeuwse migratiestromen, komt in dit boek echter veel minder aan zijn trekken.

Het doel van Matthijs is om 'het raadsel' van de lange 19de eeuw (1800-1913) te ontrefelen. Zijn centrale vraag is immers of er in die eeuw een ontwikkeling was naar een opener samenleving. Daarvoor worden historische gegevens gereconstrueerd. Matthijs maakt gebruik van een - door zijn departement samengestelde - databank voor drie Vlaams-Brabantse gemeenten die elk een andere socio-economische structuur en cultureel klimaat bezitten, meer bepaald het agrarische Bierbeek, het industriële Aalst en het regionale verzorgingscentrum, Leuven. Hij bestudeert er de 19de-eeuwse veranderingen in de huwelijks- en de vruchtbaarheidspatronen in het licht van een aantal culturele evoluties zoals het secularisatieproces. De verschillende demografische, sociale en culturele ontwikkelingen grijpen nauw op elkaar in, zo blijkt duidelijk uit zijn analyse. Zo zorgde de daling van de huwelijksleeftijd - weliswaar met enige verschillen inzake tempo en intensiteit naargelang de sociale groep - voor sociale en individuele emancipatie. De huwelijksleeftijd daalde het eerst bij de laaggeschoolde fabrieksarbeiders, terwijl de dienstensector later volgde. De vrouwen speelden telkens een voortrekkerrol. Samen met de daling van de huwelijksvruchtbaarheid (ten gevolge van geboortebeperking) en de stijgende levensverwachting leidde dit volgens Matthijs tot een nieuwe tijdsbeleving, meer bepaald tot meer kwaliteitstijd binnen het gezin. De vrouw concentreerde zich op het einde van de 19de eeuw hoe langer hoe meer op het huishouden, de man stond garant voor het inkomen. De eindconclusie van Koen Matthijs is dan ook dat er over de 19de eeuw enkele hardnekkige misver-

standen bestaan. Hij beschrijft die als volgt: "*de 19de eeuw was niet de eeuw van de man, maar van de vrouw, niet de eeuw van de industrialisering, maar van de tertialisering, niet de eeuw van de ongeschoolde fabrieksarbeider, maar van de thuiswerkende huismoeder, niet de eeuw van oranje, blauw of rood, maar van paars*". De lange 19de eeuw blijkt op alle vlakken een scharnierperiode. "*Een afgeblokte, open tijd*", zo omschrijft Matthijs dit tijdvak.

De empirische analyse van Matthijs blijft beperkt tot die drie Vlaamse gemeenten. Van grootschalige historische databestanden, zoals dit in Engeland, Frankrijk, Nederland en Zweden het geval is, kunnen we in ons land - jammer genoeg - voorlopig slechts dromen. Vandaar dat een confrontatie met onderzoek uit het Waalse landsdeelte zijn argumentatie een extra dimensie had kunnen geven. Het werk van Thierry Eggerickx (1998) over het industriële bekken van Charleroi, bijvoorbeeld, biedt een interessant aanknopingspunt voor de discussie over de pioniers van de vruchtbaarheidstransitie.

Maar de grote verdienste van dit boek ligt ongetwijfeld in het feit dat Matthijs de resultaten van zijn onderzoek in een theoretisch model integreert. Hij heeft aandacht voor het dagdagelijkse leven én de sturende krachten van de lange termijn ontwikkeling. Hij toont dat historische analyse en sociologische duiding perfect verenigbaar zijn. Met andere woorden, geschiedenis 'van onder' en 'van boven'. Zo worden bij de aanvang van elk hoofdstuk de vaststellingen voor de 19de eeuw via een *a contrario* met de hedendaagse situatie vergeleken. De Belgische historische demografen hebben een dergelijke theoretisering lange tijd geschuwd. Slechts recent is daar enige verandering ingekomen en worden historische demografische gegevens ook gerelateerd aan maatschappelijke modellen uit het verleden (Vanhaute, 2003).

Isabelle Devos (UGent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis)

Referenties

- André, R., Pereira-Roque, J. (1974), *La démographie de la Belgique au XIXe siècle*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Eggerickx, T. (1998), *La dynamique démographique et la transition de la fécondité dans le bassin industriel de la région de Charleroi, de 1831 à 1910*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, U.C.Louvain-la-Neuve.
- Lesthaeghe, R. (1977), *The decline of Belgian fertility, 1800-1970*. Princeton: Princeton University Press.
- Vandenbroeke, C. (1986), *Vrijen en trouwen van de middeleeuwen tot heden: seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief*. Brussel: Elsevier.
- Vanhaute, E. (2003), Leven, wonen en werken in onzekere tijden, *Bijdragen en Medelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 118(2), 153-178.

Gerhard Nijhof, *Tekstsociologie. Over de talige constructie van de sociale werkelijkheid*, Amsterdam: Aksant, 2003, 248p.

"Sociologen", zegt Gerhard Nijhof, "hebben zich nooit veel om taal bekommerd. Dat komt, denk ik, omdat zij deelachtig zijn aan een algemeen *dédain* voor taal. 'De' werkelijkheid, daar gaat het om, niet om wat de mensen ervan zeggen. Achter deze opvatting gaat nog een basaler misvatting schuil. Die is dat taal de werkelijkheid afbeeldt." In deze tweede alinea van zijn voorwoord confronteert Nijhof zijn lezer met de twee belangrijkste stellingen die hij in zijn boek zal uitwerken: (1) taal is geen instrument dat de werkelijkheid weerspiegelt en (2) de miskenning van deze eerste stelling in heel wat sociologisch onderzoek leidt ertoe dat sociologen vaak hun eigen interpretatie van hun onderzoeksveld analyseren, terwijl dat eigenlijk die van hun respondenten zou moeten zijn.

Alle kennis over de werkelijkheid wordt in taal verwoord. De werkelijkheid kennen we dus enkel via taalgebruik. Maar taalgebruik houdt steeds een interpretatie in: wanneer we over iets spreken maken we steeds keuzes, bijvoorbeeld om iets als A te benoemen, en niet als B of C.

Taal is dus geen afspiegeling van de werkelijkheid, en meer zelfs: de werkelijkheid, of toch zeker de *sociale* werkelijkheid, is slechts een constructie die in taal gebeurt.

De sociologie is de wetenschap die die sociale werkelijkheid bestudeert. Vaak echter vatten sociologen de werkelijkheid in hun onderzoek niet als geïnterpreteerd op, maar als gegeven. Op die manier, stelt Nijhof, miskennen ze het sociale van de werkelijkheid, en daarmee het object van hun discipline. Een betere manier om die werkelijkheid te bestuderen vindt de auteur in de tekstsociologie: '*de sociologie waarin de constructie van de sociale werkelijkheid in taal wordt onderzocht*'. In deze benadering wordt niet de vraag gesteld hoe de werkelijkheid in taal wordt afgebeeld, maar hoe de sociale werkelijkheid van mensen door mensen zélf in taal wordt geconstrueerd.

Nijhof bekijkt de waarde van de tekstsociologie in drie domeinen, die zijn boek meteen in drie delen: de theorie, vervolgens de methodologie, en ten slotte het onderzoek.

In het eerste, meer taal filosofische deel (theorie) bespreekt de auteur op zeer heldere en knap geïllustreerde wijze de relatie tussen taal en sociale werkelijkheid, met af en toe een zijsporang naar de geneeskunde (Nijhof is medisch socioloog) en zelfs de natuurkunde. In het tweede hoofdstuk van dat deel legt hij uit waarom we het precies zo moeilijk hebben om te aanvaarden dat de sociale werkelijkheid slechts een constructie is, een geheel van interpretaties. Waarin, vraagt Nijhof zich af, bestaat ons 'ongemak met het constructivisme'? Vervolgens bekijkt hij twee bij uitstek talige processen die onze interpretaties vorm geven: 'benaming' en 'naturalisering'. Nijhof bespreekt de consequenties die de simpele handeling van het *benoemen* van een object, een proces of bijvoorbeeld een ziekte heeft. Het geven van een naam is immers niet een onthulling van iets dat er al is: het is een sociale praktijk waarin iets geconstrueerd wordt. Nijhof spreekt van *naturalisering* wanneer de sociale werkelijkheid door sociologen voor gegeven wordt gehouden, wanneer dus miskend wordt dat sociale fenomenen door mensen worden gevormd en hervormd. Nijhof illustreert hoe sociologen als Durkheim en Weber, die toch aandacht schenken aan processen van betekenisgeving in hun verklaring van fenomenen, hun onafhankelijke en afhankelijke variabelen (i.c.

zelfmoord resp. kapitalisme) toch opvatten als gegeven, als deel van een werkelijkheid die bestaat buiten interpretaties om. Zelfs wat Weber bestempelt als 'zelfmoord' blijkt onderhevig aan interpretatiepraktijken; zo wordt aan sterfgevallen van vrouwen vaker het etiket zelfmoord toegedicht, terwijl bij mannen sneller van een 'ongeluk' wordt gesproken. Statistieken van zelfdoding zijn dus geen optelling van identieke gedragingen, maar wel van identieke *interpretaties van gedragingen*.

Nijhof is op z'n sterkst wanneer hij uitlegt welke de onmiskenbare rol is die taal speelt in het proces van naturalisering.

In deel 2 bespreekt Gerard Nijhof de methodologie van de tekstsociologie. De verschillende hoofdstukken laten zich vooral lezen als een kritiek op enkele vaak gehanteerde methoden van analyse in sociale wetenschappen. Zowel de antropologische methode, de analyse van open interviews als de analyse van historische documenten worden onder de loep genomen. Nijhof waagt zich aan een heranalyse van empirische gegevens van onderzoek van onder meer Thoden van Velzen en de Britse sociologe Ann Oakley, en slaagt erin haarfijn aan te tonen hoe groot de rol van de eigen interpretatie is in hun onderzoek. Een droge tekstanalyse biedt volgens Nijhof een alternatief voor zo een subjectieve manier van werken.

In het derde deel probeert de auteur de tekstsociologische benaderingswijze zichtbaar te maken in vier verschillende onderzoeken. In het eerste hoofdstuk van dit luik 'onderzoek' presenteert Nijhof een tekstsociologische analyse van grafsteenteksten, en bekijkt hij meer precies de (veranderende) betekenis van het woord 'zorgzaam' in die teksten. In de volgende twee hoofdstukken toont hij aan de hand van een tekstsociologische analyse van documenten aan hoe naturalisering plaatsgrijpt in respectievelijk de gezondheidszorg en de geestelijke gezondheidszorg. In het laatste hoofdstuk ten slotte laat hij zien hoe beelden van zwangerschap worden geconstrueerd, en hoe vaak strijd wordt geleverd tussen verschillende betekeniswerelden.

'Tekstsociologie' is een zeer helder geschreven en duidelijk gestructureerd boek. Nijhof slaagt erin om gecompliceerde zaken toch op een begrijpelijke manier voor te stellen, onder meer door middel van het veelvuldige gebruik van voorbeelden uit zijn eigen onderzoeksdiscipline, de medische sociologie. Nijhof heeft ook lef: hij durft het aan om kritiek te leveren op grote namen als Durkheim, Weber, Elias en Thoden van Velzen, en komt daar door zijn uitgekiende heranalyses ook nog mee weg.

De grootste verdienste van dit boek is dan ook de methodologische kritiek die Nijhof levert. Hij zet sociologische vanzelfsprekendheden op losse schroeven, en dwingt zijn lezer na te denken over de manier waarop in de sociale wetenschappen objectiviteit bereikt kan worden.

De vraag is echter of Nijhof een werkbaar alternatief biedt met zijn tekstsociologie. Wanneer hij bijvoorbeeld de antwoorden uit open interviews analyseert, en daarbij vertrekt van hun grammaticale structuur, kan je je afvragen of Nijhof niet aan *overanalyse* doet. Respondenten hebben het vaak al erg moeilijk om zich zelf bewust te zijn van hun eigen gevoelens en attitudes. Kunnen we er dan vanuit gaan dat zij deze kunnen expliciteren in hun taalgebruik? Taal is geen afspiegeling van de sociale werkelijkheid, maar - kan je je afvragen - is het wél een reflectie van de interpretatie van die werkelijkheid door de respondent?

Toch wekt Nijhof veel respect voor zijn zeker geslaagde poging om op een boeiende manier te spreken over het moeilijke huwelijk tussen het talige en het sociale, twee

partners die eigenlijk onafscheidelijk zijn, maar in hun respectieve disciplines toch nog vaak onafhankelijk van elkaar bestudeerd worden.

An Kuppens (UA, Departement Communicatiewetenschappen)